

MOĞOL DEVRİ AVRUPALI SEYYAHLARA GÖRE KARADENİZ'İN KUZEYİ

Ergin Ayan*

ÖZET

Büyük Moğol istilâsı Adyatik kıyılarına ulaştığı devirlerde, Avrupa Hıristiyan dünyası bu müthiş istilâ karşısında dehşete düşmüş ve bir takım önlemler düşünmeye başlamıştı. Papalar tarafından görevlendirilen elçilik heyetleri, Moğolları kendi siyasal yararları hesabına kazanabilmek amacıyla, daha çok Karadeniz'in kuzeyinden Moğol başkenti Karakurum'a kadar gitmişlerdi. Bunlardan ikisi Plano Carpini ile Rubruk'tur. Fransisken tarikatına mensup olan bu elçiler, Karadeniz'in kuzeyinden yapmış oldukları yolculukları sırasında coğrafi, tarihi, sosyal ve kültürel anlamda görüp, duyduklarını seyahatname şeklinde kaleme almışlardır. Çalışmamızda bu Avrupalı elçi ve seyyahların eserlerindeki Karadeniz kuzeyi ile ilgili bilgiler, diğer kaynaklarla karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Carpini, Rubruk, Moğol, Karadeniz, Tatar

ABSTRACT

As the Great Mongol invasion reached the shores of Adriatic, European Christian world was terrified and they intended to take some precautions. Some legations, which were designated by popes, went to Kara Kurum (capital of Mongolia) from Black Sea's North shores for gaining Mongolians to their own political benefits. Two of them are Carpini and Rubruk. Those two Fransiscan ambassadors written down their geographical, historical, social and cultural observation as a travel book. In our study we examined the informations about the North of Black Sea in those two ambassador's travel books by crossreferancing other sources.

Keywords: Carpini, Rubruk, Mongol, Black Sea, Tatar

Carpini'nin ve Rubruk'un seyahatnâmeleri, tarihsel açıdan coğrafyalarda oluşan özgül koşullardaki siyasal dönüşüm mekanizmalarına ışık tuttuğu için oldukça anlamlıdır. Seyahatnâmelerin içinde doğal olarak yakın dönem tarihçilerini fazla ilgilendirmeyen Ortaçağ tarih ve coğrafyasının etno-kültürel yapısını ilgilendiren bilgiler vardır. Diğer taraftan, Ortaçağ tarihçilerinin gözünde bu türden seyahatnâmelerin özellikle anlamlı olduğu dönem, önceden şu ya da bu şekilde var olan bölgesel etno-kültürlerin Moğollar tarafından fethedildiği, nüfuz edildiği, değiştirildiği devri kapsamaktadır.

* Doç. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü.

Bu elçi-seyyahlar aslında neo-klasik Ortaçağ Avrupası'nda almış oldukları eğitime nazaran tarihe çok daha yatkın bir anlayışa sahip idiler, fakat onların disiplini baştan aşağı daha az gelişmiş bir tarihçilikti. Bu elçilerin raporları çok açık bir biçimde, Ortaçağ tarihçilerinin metodolojileri ile seyahatnâme yazarlarının ve coğrafyacıların eserleri arasındaki disipliner farklılığa işaret etmektedir. Herhalde işi Evliya Çelebi gibi seyyahlık olanların eserleri, bizim üzerinde çalıştığımız elçilik raporlarından daha üstün niteliklere sahiptirler. Buna rağmen bu Avrupalı seyyahlar bize belli bakış açılarından olmak üzere belli biçimlerde birleştirilip, sıralanabilecek tarihi, coğrafi bilgiler ve etno-kültürel yapılar betimlemişlerdir. Öte yandan dönemin tarihsel analizinin bir çerçevesi olarak gördüğüm bu seyahatnâmelerde verilen geçerli tarihi bilgileri bile kuşkuyla karşılamamamın yanında, bu seyahatnâmelerin Ortaçağ tarihçilerinin gözünde büyük bir değer taşıdığını düşünmeye de eğilimliyim.

Karadeniz'in Kuzeyi ve Kafkasya

Avrupa'yı tehdit eden Moğol yayılması karşısında Papa IX. Gregor (1227-1241), Almanya'da Haçlı seferi için çağırışı başlattı. Aynı şekilde 1243'de papalık makamına oturan IV. Innocentius (1243-1254), 24 Temmuz 1245'de Lyon'da bir konsil topladı. Bu konsilde bütün Fransa'da Haçlı seferi vaazında bulunmak üzere papazlar görevlendirdi. Papa, bir taraftan Haçlı seferi çağırışı yaparken bir taraftan da elçiler göndermek suretiyle Moğollarla anlaşma çarelerini düşünüyordu. Nitekim konsilin toplanmasından kısa bir süre önce 5 Mart 1245'de iki Fransisken Tarikatı¹ üyesini bu maksatla Moğollara elçi olarak görevlendirmişti. Papanın görevlendirdiği ilk elçi Lorenz d'Orta idi. Papanın bununla ilgili mektubu 5 Mart 1245'de Lyon'da yazılmıştır. Fakat Lorenz'in seyahati hakkında bu mektubun dışında fazla bir şey bilinmemektedir².

Moğollara gönderilen ikinci elçi Plano Carpini'dir. Carpini 65 yaşında iken yeni Papa IV. Innocentius onu elçilik göreviyle Moğollara gitmesi için

¹ Avrupa'da örgütlü Hristiyanlığın gücünün artmasıyla papalığın otoritesindeki büyüme, 13. Yüzyılın başında iki yeni dini tarikatın, dilenci Fransisken ve Dominiken tarikatlarının kurulmasıyla pekişmiştir. Bunlardan birincisinin kurucusu olan Assisili Aziz Francis, ailesini terk ederek hayatını yoksul bir biçimde hastalar, düşkünler ve cüzzamlılar arasında geçirdi. Aslında Francis rahip değildi, fakat Papa III. Innocentius bölücülük potansiyeline sahip bu hareketi himaye etme fırsatını değerlendirdi ve kontrolünden çıkmalarına meydan vermek yerine, Fransiskenlerin kendilerine bir başrahip seçmelerini önerdi. Bu tarikat bölgesel piskoposluk otoritesine karşı potansiyel bir karşı ağırlık merkezi oluşturmuş, daima yoksulların hizmetinde çalışarak, misyonerlik alanında faaliyet göstermeyi sürdürmüştür. Bk. Roberts, *Avrupa Tarihi*, s. 236.

² Ergin Ayan, "Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri", s. 583; Papa'nın mektubunun neşredilmiş metni için bk. Johann Lorenz Von Mosheim, *Historia Tartarorum Ecclesiastica*, s. 43-46.

çağırdı. O ilerlemiş yaşına ve çekeceği meşakkatlere rağmen bu görevi kabul etti. 16 Nisan 1245 Paskalya yortusunda, o zamanlar Papa'nın ikametgâhı olan Lyon'dan yola çıktı. Ilık bir iklime alışkın olan ihtiyar elçi, Sibiryâ'daki şiddetli soğuklar altında geçen zahmetli seyahatini şöyle anlatmaktadır: "Buz çölünde çoğu kez karların üzerinde yattık, ancak ayaklarımızla karları açarak kendimize uyuyabileceğimiz yerler yapabildik. Sabahları uyandığımızda rüzgârın sık sık üzerimizi kapattığını ve karlar altında kaldığımızı gördük"³.

Seyahat Polonya ve Rusya üzerinden devam etti ve Carpini 22 Temmuz 1246'da Moğol imparatorluk sarayına ulaştı ve burada Cengiz Han'ın torunu Güyük Han'ın tahta çıkış törenine katıldı⁴. 13 Kasım 1246'da onlara veda ederek Rusya'ya geldi ve burada önemli bir misyonu tamamlayarak, Lyon'daki papanın yanına döndü. Salimbene'nin yazdığına göre⁵ buraya Azizler yortusunda geldi; seyahatnâmesindeki son tarih ise 8 Haziran 1247'dir ki, bu tarih Kiev'e dönüşünün tarihidir⁶.

Hemen hemen aynı amaçlarla bu kez Fransa Kralı IX. Ludwig (1226-1270⁷) tarafından görevlendirilen Wilhelm Von Rubruk, Mayıs 1253'de maiyetiyle birlikte İstanbul'dan denize açıldı. Karadeniz yoluyla Kırım'a vardı. Elçi heyeti bir hükümdârdan diğerine gönderildi ve bu münasebetle diplomatik statüye göre talepleri dinlenmek üzere, Moğol teşkilatları vasıtasıyla uzak mesafeleri katettiler. Altı aydan fazla bir süre heyet Karakurum'da kaldı⁸. Rubruk bu sayede ülke, halk, gelenekleri ve görenekleri hakkında kendisinden önce kimsenin bilmediği şeyleri öğrenme imkânı buldu. Onun bu konularda çağdaşlarına aktardığı bilgiler, batıların görüş açılarını genişletti. Onun bilgi aralığı tarihi coğrafyadan, etnolojiye kadar uzanır. Ondan itibaren Moğollarla Tatarlar arasındaki fark anlaşılmıştır. Ayrıca Kumanlar, Kırım'daki bakiye Got kabileleri, Tuna Bulgarları hakkında çağdaşlarıyla aynı bilgileri paylaşmaktadır. Dikkatlice Asya'nın Hristiyan kısımlarına, özellikle de Lamalar ve Budistlerle meşgul olmuştur. Rubruk, seyahatnamesini yazdığında izlenimleri öyle tafsilatlı idi ki, Avrupa'da Moğol kavmi hakkında canlı bir resim elde edilmişti. Rubruk'tan sonra Asya ile irtibat kesilmedi. Sayısız rahip ve tacirlerden sonra bu tecrübeyi değerli seyyah Marko Polo yaşamıştır. Meşakkatli, uzun ve tehlikesiz olmayan Çin yolculuğu, çok geçmeden deniz yoluyla çözüme kavuşmuştur⁹.

³ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, s. 34.

⁴ Carpini, *a. g. e.*, s. 121 vd.

⁵ Batton, *Wilhelm Von Rubruk, Ein Weltreisender Aus Dem Franziskanerorden Und Seine Sendung In Das Land Der Tataren*, s. 9.

⁶ Beazley, *The Text And Versions Of John Plano Carpini And William De Rubruquis*, s. 143.

⁷ Fransızca Louis.

⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 15-23.

⁹ Marko Polo, *Seyahatname*.

Carpini bu yolculuğa girişirken, izleyeceği yol hakkında Bohemya kralından edindiği tavsiyeyle Polonya üzerinden Kiev'e, oradan da ilk Moğol karakoluna ulaşmıştır¹⁰. Kiev'den Moğolistan'a giderken Kumania ülkesinden geçtiğini ifade eden Carpini şunları aktarıyor: "Burada dört nehir bulunur; Dynyepr, Don, Volga, Jaik. Dynyepr'de günlerce buz üzerinde seyahat ettik. Bu nehirler çok büyük olup balık bakımından zengindirler, özellikle de Volga. Bunların hepsi Büyük Deniz adı verilen Grek Denizi'ne dökülürler. Bu deniz kendisinden ayrılan Sen Georg kanalı (Boğaz) ile Konstantinopol'i sulayan büyük denizdir (Karadeniz). Zikredilen deniz kıyısı boyunca devam eden seyahatimiz oldukça tehlikeli oldu, çünkü kıyı birçok yerde günlerce buzlarla kaplı oluyordu. Su, kıyıdan itibaren içeriye doğru üç saatlik mesafeye kadar donmuştu."¹¹. Carpini, burada diğer nehirlerle birlikte Volga'nın Karadeniz'e döküldüğünü yazıyorsa da aslında Volga Karadeniz'e değil Hazar Denizi'ne dökülür. Aşağıda görüleceği gibi Rubruk bu hususu doğru olarak ifade etmektedir.

Wilhelm Von Rubruk da, Moğolistan'a yaptığı seyahatinde büyük meşakkatlerle bir kamptan diğerine doğru yol alırken Maria Magdalena bayramından (22 Temmuz 1253) birkaç gün önce Don (Assow) nehrine ulaşmıştır. Rubruk Don nehri hakkında şu bilgileri vermektedir: "Bu geniş nehir, Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayırır, tıpkı Mısır nehrinin (Nil), Asya ile Afrika'yı ayırdığı gibi. Don nehrinin bu tarafındaki ülke harikulâde güzeldir, akarsular ve ormanları boldur¹². Soldaia (Sudak) eyaletinin doğusunda, ağzı 12 mili bulan Don nehrinin Pontus Denizi'ne (Karadeniz) döküldüğü yerde Matrica (Taman) kenti¹³ yer alır. Nehir, ağzında önce kuzeyde ayrıca bir küçük deniz (Azak) teşkil eder. Bu deniz uzunluğuna ve genişliğine 700 mili bulur, fakat hiçbir yerde 6 ayak derinliği geçmez ki büyük gemiler bunun üzerinde gidemezler. İstanbul'dan gelen tâcirler Matrica'da karşılaşır ve kayıklarını Don'a kadar göndererek, kurumuş büyük balıklardan; Mersin balığı, Mayıs balığı, Yılan balığı diğer çeşitlerden satın alırlar¹⁴. Don nehri, Rusya'nın doğu sınırını teşkil eder ve kuzeyde Okyanus'a kadar uzanan Meotiya bataklıklarına çıkar. Bu nehir güneye doğru akar. Geçmiş olduğumuz diğer bütün ırmaklar, aynı yöne doğru akarlar. Nehrin kıyısında büyük bir orman bulunur. Bu mevkiin yukarısında kuzeye doğru Moğollar göç etmezler, çünkü bu mevsimde Ağustos'un başlarında güneye doğru göçmeye başlarlar. Bu nedenle nehrin aşağılarında, kışın elçilerin geçebileceği

¹⁰ Carpini, *a. g. e.*, s. 103-106.

¹¹ Carpini, *a. g. e.*, s. 110.

¹² Rubruk, *a. g. e.*, s. 51.

¹³ Bu şehir Macarlara ait Matriye veya Matriha şehri olsa gerektir. İdrisî (*Nüzhetü'l-Müstâk fi İhtirâkü'l-Afâk*) bu şehrin mamur ve arazisi çok büyük bir alana yayılmış olduğunu ve Seyfu denin bir nehrin kenarında bulunduğunu yazıyor. Bk. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 118.

¹⁴ Rubruk, *a. g. e.*, s. 28.

başka bir yerleşim yeri kurulur¹⁵. Tuna'dan Don'a kadar olan ve Asya ile Avrupa arasında sınır olan bölgeyi uzunlamasına Moğollar gibi en hızlı bir şekilde geçilse, iki aya ihtiyaç vardır. Don nehrinin ağzından batıya Tuna'ya kadar her şey Moğolların ülkesine aittir. Burada ve Don ile Volga arasının üst kısmında Kıpçak-Kumanlar oturur. Bu iki nehir birbirinden 10 uzun günlük uzaklıktadırlar¹⁶. Don nehrinden Güneye doğru yüksek sıradağlar vardır. Buralarda steplere doğru Çerkezler ve Alanlar (Aas) oturur. Bunlar Hristiyan olup, hâlihazırda Moğollara karşı savaşmaktadırlar. Onların arkasında Volga'nın döküldüğü denizin kenarında Lezgi adı verilen ve bağımsızlığını korumakta olan Müslüman kavim oturmaktadır. Onlardan sonra Büyük İskender'in, barbar kavimlerin İran'ı istilâsını önlemek için inşa ettirdiği Demir Kapı gelir. Geçtiğimiz bu topraklarda, yani iki nehir arasında daha önce Moğolların hâkimiyet altına aldığı Kıpçak-Kumanlar oturur"¹⁷.

Rubruk'un sözünü ettiği Demirkapı mevkii Arap coğrafyacı Mes'ûdî'nin dağlar ile Hazar Denizi arasında Anûşîrvân tarafından Bâbü'l-Ebvâb adında bir şehir yaptırıldığını belirttiği Derbend'dir. Burası Hazar Denizi'nin Batı sahilinde bir şehir olup, bilhassa emsali bulunmayan uzun surları ile meşhurdur. Bu surlar, deniz ile dağlar arasındaki 2-3 km. yolu kapatarak, Türkler ve diğer göçebe kavimlerin istilâsına karşı koymak için yapılmıştır. Bu bölgedeki nehirlerin bazıları Konstantiniyye halicine bağlanan Maytos (Karadeniz)'a dökülür. Trabzon da bu denizin kenarındadır. Uzak diyarlardan birçok Müslüman kavimleri, Rumlar ve Ermeniler ticaret yapmak için buraya gelirler¹⁸. Buna mukabil Orhon Abideleri'nde ve Çin kaynaklarında zikredilen Hazar Denizi'nin doğusunda olan bir Demirkapı (Derbend) daha vardır. Kül-Tigin yazıtında şu şekilde geçmektedir "Geride İnci (Seyhun) Irmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettim."¹⁹. Çinli seyyah Hülen-Çang'a göre, burası Kök-Türklerin İran (yahut Bakhtria) hududunu aşmaları için mânia olarak yapılmıştır²⁰.

Tabii ki Karadeniz kuzeyindeki kavimlerin manzarası bir hayli karışıktır. Rubruk devamla Don nehri civarını tavsif ediyor: "Don nehrinin Kuzey istikametinde iki insan ırkının yaşadığı çok büyük ormanlar vardır. Bu top-

¹⁵ Rubruk, *a. g. e.*, s. 50.

¹⁶ Rubruk, *a. g. e.*, s. 29, 48.

¹⁷ Rubruk, *a. g. e.*, s. 52.

¹⁸ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, I, 173 vd.; Buna benzer bilgiler Yâkût el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Buldân* adlı eserinde de bulunmaktadır. Bk. Şeşen, *a. g. e.*, s. 129 vd.; Ayrıca bk. Barthold, "Derbend", s. 532; İbn Hurdadbih (*Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 107, 148) Bâbü'l-Ebvâb'ın diğer bir adının Kubuh olduğunu ifade ederken buradaki 11 kalenin adını saymaktadır: Bâbü's-Sûl, Bâbü'l-Lân, Bâbü's-Şabirân, Bâbü'l-Lazika, Bâbü'l-Bârika, Bâbü's-Semsâhî, Bâbü's-Sâhibü's-Serîr, Bâbü'l-Filânşâh, Bâbü'l-Kârûnân, Bâbü'l-Taberserânşâh, Bâbü'l-Lirânşâh, Bâbü'l-Anûşîrvân.

¹⁹ Bk. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 24.

²⁰ Togan, "Hülen-Çang'a Göre Peygamberin Çağında Ortaasya", s. 40.

luluklardan birisi Moksaslardır. Bunlar yasa tanımazlar ve dinsizdirler, ayrıca herhangi bir yerleşim yerleri de yoktur, ormanlardaki küçük barakalarda yaşarlar. Hükümdârları ve onlardan büyük bir kısmı Almanya'ya gelmişlerdir. Moğollar istilâları esnasında onları Almanya sınırlarına kadar sürmüşlerdir. Almanlara çok güvenmekte ve onlar tarafından Moğolların boyunduruğundan kurtulacaklarına inanmaktadırlar. Bir tâcir onların yanına gittiği zaman, ona daimi bir misafir gibi hizmet ederler. Birisi bir diğerinin karısıyla yattığı takdirde, kadının kocası onu kendi gözleriyle görse bile ses çıkarmaz. Yani kıskançlık nedir bilmezler. Domuz, bal, balmumu ve doğan bol miktarda sahip oldukları şeylerdendir. Onların arka kısmında Latinlerin Morduiini dedikleri ve Müslüman olan Mordaslar oturur. Onlardan sonra benim gördüğüm en büyük akarsu olan Volga gelir. Bu nehir, kuzey istikametinden Büyük Bulgarya'dan güneye doğru akar ve çevresi 4 aylık mesafeyi bulan bir denize dökülür. Bunun üzerine daha sonra sizlere bilgi vereceğim. Bu iki nehir yani Don ve Volga, seyahat ettiğimiz kuzey kesitinde birbirinden sadece 10 günlük uzaklıktadırlar. Daha güneyde ise bu mesafe çok daha fazla geniştir. Don, Pontus denizine dökülmekle beraber, Volga İran'dan gelen diğer akarsularla birleşir aynı adlı denize (İran denizi, Hazar) dökülür"²¹. Rubruk'un burada bahsettiği Morduiini veya Mordaslar aşağıda ele alacağımız Mordvinlerdir.

Carpini, Karadeniz'in kuzeyinde Kumania adını verdiği bölgenin sınırlarını şöyle tanımlıyor: "Kumania kuzeyde Rusya ötesinde Mordvinler, Bilerenler veya Büyük Bulgarlar, Başkirler yani Büyük Macarlar ve Başkirlerin ötesinde Parositler ve Samogetler, Samogetlerin arkasında zikredilen ve okyanus kıyısındaki tenhalarda yaşayan İt suratlılar ile sınırdadır. Güneyde ise Alanlar, Çerkezler, Hazarlar, Grekler, Konstantinopol, Gürcistan, Ermenistan, Türk Ülkesi, saçlarını tamamen kazıyan Burtaçlar ve ayrıca Ziclerin ülkesi ile sınırlıdır. Batısında Macaristan ve Rusya bulunur"²².

Şimdi Carpini'nin burada adını zikrettiği kavim veya toplulukları araştırabildiğimiz kadarıyla açıklamaya çalışacağız. Tuhaf canlı gerçeklikleri seyahat tekniğiyle başarıyla karşılaştırdığı Mordvinlere değinelim. Mordvinler Rusya'nın yerli büyük halklarından biridir. Dilleri Ural-Altay dil grubunun Fin-Volgaik şubesine aittir. Erzya ve Mokşa Mordvinleri ile Mari-Çeremis olarak iki gruba ayrılırlar. Bu sonuncusu da üç gruba ayrılırlar: Dağlı Mari, Ovalı veya Yazılı Mari, Doğu Mari. Bu sonuncusu hayli Türk etkisine maruz kalmıştır²³. Bunun yanı sıra daha küçük alt grupları Karatay, Teryukhan ve Tengushev (veya Şokşa) Mordvinleri olarak da adlandırılır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın düşüşüyle Fin-Ogur halklar büyük kısmı itibarıyla Moskova'nın

²¹ Rubruk, *a. g. e.*, s. 51.

²² Carpini, *a. g. e.*, s. 113.

²³ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 40.

yönetimine girmişlerdir²⁴. 19. ve 20. Yüzyıllarda Ruslaşmış veya Türkleşmişlerdir. Mordvinlerin üçte birinden fazlası Mordovya , Rusya Federasyonu, Volga Nehri havzasının içinde yaşamaktadır. Geriye kalanları Rusya üzerinde dağınık oblastlar ile Samara, Penza, Orenburg ve Nijni Novgorod yanı sıra Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan, Orta Asya, Uzak Doğu, Kazakistan, Azerbaycan, Ermenistan ve ABD'de yaşamaktadırlar.

Bulgarlara gelince Türk menşeli bir kavim oldukları meydana çıkarılan arkeolojik malzeme ve Proto-Bulgar dil kalıntılarından elde edilen bilgilerin ışığında ispatlanmıştır. Bulgarlar hakkındaki bilgilerimiz, Bizans, Rus ve İslam kaynaklarına dayanmaktadır. Bulgarların Türk asıllı olduklarını ileri süren en önemli kişi, ünlü tarihçi Vambery'dir. Onun bu görüşü G. Feher'in arkeolojik çalışmaları ve Gyula Nemeth ile L. Rasonyi'nin linguistik çalışmalarıyla kesinlik kazanmıştır. Bulgar ismi, bir tarihi olay ile ortaya çıkmıştır. 469'da Atilla'nın ikinci oğlu Dengizek'in Bizans karşısında mağlup olup ölmesinden sonra onun yerine kardeşi İrnek geçmiştir. İrnek yönetimindeki Türk toplulukları, Orta Avrupa'yı terk ederek Karadeniz'in kuzeyinde buldukları Oğuzların kardeşi Oğur Türk boylarıyla karışarak Türkçe bulamak, bulgamak, karışmak anlamına gelen Bulgar adını almışlardır²⁵. 659'da Batı Kök-Türk Devleti'nin de çökerek Çin hâkimiyeti altına düşmesi üzerine Kutrigurların başında bulunan Kubrat Han Büyük Bulgarya Devleti'ni kurmuştur²⁶. 10. Yüzyılın başlarında Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanması üzerine İtil-Kama sahalarına çekilen Bulgarların çoğunluğunu buraya yakın oturdukları bilinen Otuz-Ogurların teşkil ettiği anlaşıyor. Bölgenin yerli halkı olan Fin-Ogurları (Çeremis, Mordvin, Zuryen, Votyak kavimleri) da idarelerine alan Bulgarlar orada bölgeyi Türkleştirmiş oluyorlardı²⁷. Bu devletin sınırları zaman zaman uğradıkları saldırılardan dolayı değişse de en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehrine, Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar gidiyordu. İtil Bulgar Devleti 1237'deki Moğol istilasına kadar varlığını sürdürmüştür²⁸. 10. Yüzyıl Bulgarları ile ilgili en geniş bilgiyi 922 Mayıs'ında Bulgar memleketinde olan ünlü seyyah İbn Fadlan'ın tuttuğu notlardan öğreniyoruz. İbn Fadlan'ın verdiği bilgiler o döneme ait bir eserde olması yanında İbn Fadlan'ın Halife El-Muktedir Billah tarafından Bulgar Hanına gönderilen ve onlara İslâmı öğretmekle görevli elçilik heyetinde yer almasından ve ona gönderilen mektubu okumakla görevlendirilmiş olmasından dolayı da büyük önem taşımaktadır. Bu seyahat notlarında Bulgarların yanında Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar

²⁴ Golden, *a. g. e.*, s. 381.

²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 185.

²⁶ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 110.

²⁷ Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 195.

²⁸ Yücel, *Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 72 vd.

ve Slavlar hakkında da ilgi çekici bilgiler bulmaktayız²⁹. Bulgarlar ile ilgili bilgiler, 10. Yüzyıla ait bilgi veren birçok kaynakta da yer almaktadır. Örneğin 1041-1042 yıllarını anlatan İbnü'l-Esir, Kabe'yi ziyaret için yolculuk yapan Bulgar hacıların Bağdat'ı ziyaret ettikleri ve onlara divândan bol miktarda mal tahsis edildiğinden söz etmektedir³⁰. Rubruk "İran sınırını belirleyen Demir Kapı'dan, istepeler boyunca Volga nehrini izleyerek ölçülürse Bulgarya'ya kadar 30 günlük mesafeden fazla bir alan bulunduğunu ve Bulgarların en kötü cins Müslümanlar, öyle ki diğerlerinden daha fazla Muhammed'in dinine bağlı olduklarını" vurgulamaktadır³¹.

Carpini'nin üçüncü olarak adlarından bahsettiği kavim Başkirler veya Macarlardır. Bu dönemde seyyahın zikrettiği çarpıcı bir gelişme Başkir-Macar uruğunun genel anlamda birlikte tarihselleştirilmesidir. Geçmişe baktığımızda bu durumu o dönem ve bölge hakkında verilen bilgiler arasında hakikaten önemli sayabiliriz. Gerçi bu metinde izini sürdüğümüz adlarda bugüne kadar meydana gelen değişiklikler hakkında kendimizi uzun açıklamalar yapmak zorunda hissetmiyoruz, fakat Macarların milliyetleri, en çok da Erken Macarların tartışılan Türklük karakterinin, Türklük araştırmaları bakımından kesb ettiği öneme dikkat çekmekten sarf-ı nazar etmek de imkânsızdır. Çünkü bu araştırmalar sayesinde ki, bu ulusların tarihçelerinin dikkatinin kavimlerin tarihsel dönüşümleriyle ilgili meselelere çekilmesi gibi bir sonuç ve edebiyat ortaya çıkmıştır.

Ortaçağ kaynaklarının Büyük Macaristan "Magna Hungaria" adını verdikleri bugünkü Başkurdistan ayrıntılarını ve zamanını bilemediğimiz bir kültürel temas alanı olmuştur. Macarların idaresindeki boy birliği 460 yılı civarında Ogur topluluklarıyla birlikte Kuzey Kafkaslardaki Kuban nehri bozkır bölgesine getirilmiştir. Kültürel etkileşim Macar idaresindeki boy birliğinin 750-800 civarında Karadeniz kuzeyi bozkırlarına göç ettiğinde de sürmüştür. Bu Başkurt döneminin bir yansıması, geleneksel olarak Macar birliği ile özdeşleşen boy isimleri ile şimdiki Başkurt boy ve uruk isimleri arasındaki paralellikte görülebilir³². Keza Rubruk da Başkirler ve Macarların aynı dili konuştuklarını ve bunların göçebeler olduklarını yazmaktadır³³. Nitekim Me'sûdî de Başkırtlarla Macarları aynı kavim olarak zikretmektedir³⁴.

8.-9. Yüzyıllarda Hazar Hakanlığı büyüyerek Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti haline gelirken bu sıralarda Kama ve Volga boyundaki birçok kavim; Avarlar, Alanlar, On Ogurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri, Kırım'da

²⁹ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*.

³⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, IX, s. 384.

³¹ Rubruk, *a. g. e.*, s. 60.

³² Golden, *a. g. e.*, s. 307.

³³ Rubruk, *a. g. e.*, s. 60.

³⁴ Şeşen, *a. g. e.*, s. 53.

Gotlar Volga Bulgarları, Volga civarındaki Fin-Ogurlar, Burtaslar ve başka çeşitli Fin kolları, Kuban havalisindeki Macarlar ile Kiev ve çevresi hakanlığın idaresine tabi olmuşlardı³⁵. 12. Yüzyılda yazılmış olan anonim *Mücmel'üt-Tevârîh* de Macarların hükümdârının Künde unvanını taşıdığı, Peçeneklerle Bulgarlardan Eskillerin arasında oturdukları ve Türklerin bir cinsi oldukları zikrediliyor. Keza Gerdîzî de *Zeynül-Ahbâr* adlı eserinde aynı bilgileri veriyor³⁶.

Carpini'nin sözünü ettiği Samoyetler ise tarihte ismi var, ancak bugün cismi yok kavimlerden biridir. Böyle kavimler, aslında yok olup gitmemişler, toplumsal veya politik grup olarak fiilen dilleri ve kimlikleri değiştiği için başka isimlerle ve başka dilleri kullanarak yaşamaya devam etmişlerdir. J. Deny *Les Langues du Mond* adlı eserinde Samoyetçe konuşan Kamassi taifesinin 1840'tan itibaren Türkçenin Kaça lehçesini, 1890'dan sonra da Rusça konuştuklarını ve yaklaşık seksen yıl içinde iki defa dil değiştirdiklerini belirtmektedir. Lars Johanson, Tofaca konuşan topluluğun iki yüzyıl önce Samoyetçe konuştuğunu yazmaktadır³⁷. Dil bilimcileri Samoyetçeyi Ural-Altay dil grubunun Uralca kısmına dahil etmektedirler³⁸. Nitekim Türkler, Milâdin ilk asırlarına doğru, işgal ettikleri arazi ve medeniyet seviyesi bakımından; kuzeyde, Samoyet ve diğer ilkel Sibiryâ halkları ile komşu idiler³⁹. Demek ki, Samoyetler hakkında salt kökensel açıklamalar yapmaya çalıştığımız zaman dille ilgili bilgiler sonuncu bilgilerden türemektedirler. Ayrıca kesin olmamakla birlikte coğrafi bir konumun dille ilgili bir konuma denk düşmesi de mümkündür ve onun doğal bir sonucu olarak düşünülebilir. Köken araştırmalarında çeşitli hipotezlerin ortaya çıkarılabileceği gerçek ihtimaller olabilir. Bu cümleden olmak üzere Samoyetlerin Sibiryâ'nın kuzeyinde yaşayan bir Moğol halkı oldukları ve Şamanizme inandıklarına dair görüşler de mevcuttur⁴⁰.

Carpini'nin bahsettiği İt Surathılar ya da Köpek başlılar, Samoyetlerin de kuzeyinde olduklarına göre galiba Eskimolardır. Oğuz Han'ın kuzeydeki "İt-

³⁵ Yücel, *a. g. e.*, s. 26.

³⁶ Şeşen, *a. g. e.*, s. 35, 85.

³⁷ Johanson, *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, s.34.

³⁸ Bozkurt, "Altay Dil Ailesi ve Japoncanın Türkçe İle Akıbalığı Sorunu", http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/mehmet_fuat_bozkurt_akıbalik_japonca.pdf

³⁹ Taneri, "Atatürk ve Harf İnkılâbı", s. 17.

⁴⁰ Dini bakımdan Samoyetler istisnasız bir Yüce Varlık'a inanmaktaydılar. O, Dünyayı ve insanların yaratmıştır. Evrenin hakimi olarak her şeyi yönetmekte ve idare etmektedir. Genellikle o, abstrakt bir kavramdır ve gökyüzü ile kaynaşmıştır. O, ruhidir ve görülemez. Şekli bilinmez. O, ilmi ezeli ile insanların ahlaki tutumlarını gözetir. Kendisini tamamen etik bir varlık olarak gösterir. Bu kabilelerde Yüce Varlık'ın adı Num'dur. Gök gürültüsü, yıldırım, yağmur ve kar, rüzgar ve fırtına onun doğrudan vahyidir. İnsanların kaderine karşı nötrdür. Schmidt, *Ursprung der Gottesidee*, s. 39-41; Kaplan, *Mircea Eliade'in Eserlerinde Toprak Ana, Kadın ve Doğurganlık*, s. 11.

baraklar”a seferi hakkında *Oğuznâme*’de bir menkıbe yer almaktadır. Bir “İtbaş sığır ayak kıssası” bugün bile Başkırdlar arasında bilinmektedir⁴¹. *Oğuznâme*’ye göre “İt-barak (ya da Kıl-barak), dünyanın karanlık tarafında bir ülkedir. Bu kavmin erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise temiz yüzlüdürler. Bunlar savaşacakları zaman iki havuzdan birini kara birini de ak tutkalla doldururlardı. Savaşın önce bu havuzlara girerek çıkarlar sonra da kumların üzerinde yuvarlanırlardı. Böylece bu madde üç defa vücutlarında kuruduktan sonra, gövdelerine hiçbir silah tesir etmezdi. Böylelikle bunlar Oğuz’un gönderdiği askerlere karşı galip geldiler. Sonra Oğuz Han bizzat kendisi onların üzerine giderek, galip gelmeyi başardı”⁴².

Carpini kuzey bölgesindeki kavimlerin çoğunu zikrettikten sonra güney bölgesinde Alanların oturduğunu eklemektedir. Ünlü coğrafyacı Mesûdî, Alanların ülkesinin Avarların ülkesinden (Kafkaslar) sonra geldiğini belirtiyor. Bunların hükümdarlarına Gürgendâc denir. El-Lân (Alan) hükümdarları İslâmiyet’in çıkışından sonra, Abbâsiler zamanında Hristiyan olmuşlardır. Daha önce cahiliye devrinde idiler⁴³.

Tarihte “Alan” veya “As” adıyla anılan bu eski halk, Milattan önceki dönemlerde bugünkü Kazakistan topraklarında yaşamaktaydılar. Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyinde görülen etnonimler As/Alanlara ait olarak gösterilmekte; bunların kendi hareket güzergâhları üzerinde As kökünü içeren yer-su adları bırakmış oldukları düşünülmektedir. Bir süre önce eski As/Alan terimleri ile Türkistan yer-su adları arasındaki tarihi bağlar konusunda arkeolojik materyaller kullanılarak ilginç bir çalışma yapıldı. Bu çalışmaya göre, Alanların ataları olan ve M. S. 1. Binyıl ortalarına kadar Hazar ile Aral ve Sir-Derya arasındaki bozkırlarda yaşayan Aslar bizzat Vu-Sunların etnik mirasçısıdır. Seyhun ve Aral civarı bozkırlarından yayılmaya başlayan Vu-sunlar/Aslar-Alanlar kendi adlarını eskiden yaşamakta oldukları bölgeden doğuya ve batıya taşıdılar⁴⁴. Miladi dönemin başlangıç yıllarında ise Alanların büyük bir bölümü Volga ırmağını geçerek Don ırmağı civarlarına, Kırım ve Kuzey Kafkasya topraklarına gelerek bu bölgelerde uzun yıllar hakimiyet kurmuşlardır. Alanlar M. S. 1. Yüzyıla kadar Batı Avrasya’daki İranî göçebeleri hâkimiyetleri altına aldılar. As kabilelerini de içine alan bu bağlantı Hou Han-shu adlı Çin kaynağında açığa çıkmaktadır. 375 yılında Hunlar İdil’i geçerek Don bölgesinin Alan kabilelerini ezmiş, ayakta kalanları kendi birliklerine dahil etmişlerdir. Alanların bir bölümü ise, M. S. 5. yüzyılda bugünkü Ukrayna’nın güneyinde yaşayan Cermen-Got kavimleriyle birlikte Orta Avrupa üzerinden İspanya ve Fransa’ya kadar gitmişler ve

⁴¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 54.

⁴² Togan, *Oğuz Destanı, Resîdeddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s. 24 vd.

⁴³ Şeşen, *a. g. e.*, s. 52.

⁴⁴ Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 240.

hatta kuzeybatı Afrika'da bile izler bırakmışlardır. İspanya ve Fransa'da yerleşen Alanların bir kısmı ise daha sonra İtalya dolaylarına göç etmişlerdir. Kök-Türklerin İstanbul'a elçi olarak gönderdikleri Tagma Tarkan zamanında 571'de Sarodius idaresindeki Alanların bir dereceye kadar bağımsızlıklarını korudukları görülüyor. 10. Yüzyıl başlarında ise Hazarlar, Bizans'ın teşvikiyle gerçekleşen bir Alan saldırısını püskürtmek için Toqiya kralını kiralamıştır⁴⁵. Moğollar, 1220-1223 yılları arasında İran ve Güney Kafkasya'yı yağmaladıktan sonra İç Asya bozkır geleneğine uygun olarak Kıpçakları Alan-as müttefiklerinden başarılı bir şekilde ayırdılar. İbnü'l-Esîr'de yer alan bir habere göre Moğollar Kıpçaklara haber gönderip, şöyle demişlerdi: "Biz sizinle aynı ulustan insanlarız, Alan halkı ise sizden değildir, dolayısıyla onlara yardım etmemeniz gerekir. Hatta aynı dinden kimseler de değilsiniz. Bize uyduğunuz takdirde size kesinlikle saldırmayacağımızı taahhüt edip, bu konuda söz veriyoruz. Onlarla aramıza girmedığınız takdirde size ihtiyaç duyacağınız kadar mal, para ve elbise vereceğiz"⁴⁶. Ancak Moğollar Alanları yağmaladıktan sonra sözlerinde durmayıp, Kıpçakları tamamen imha teşebbüsüne giriştiler ve 1223'de Kıpçakları ağır bir bozguna uğratmışlardır⁴⁷. Rubruk, 10 Kasım 1254'de Aziz Martin Festivali'nde Alan dağlarına vardıklarını ve o dağlarda yaşayan Alanların hala Moğollara karşı mukavemet etmekte olduklarını, öyle ki Serak'ın 10 adamından ikisinin dağ geçitlerini korumak, Alanların dağlardan birdenbire inip, Moğollarla Demir Kapı arasında bulunan yük hayvanlarını ele geçirmelerine engel olmak için gönderilmek zorunda kalındığını ifade ediyor⁴⁸.

Kuzey Kafkasya'da yerleşen Alanların bir kısmı, Moğol istilasından kaçan Kıpçaklarla birleşerek 13. yüzyılda Macaristan'a gitmiş, 17. yüzyıl sonlarına doğru burada asimile olmuşlardır. Don, Kırım ve Kuzey Kafkasya'da kalan Alanlar ise diğer kavimlerle fazla karışmamışlar ve 14. yüzyıla kadar tarih sahnesinde kalmayı başarmışlardır. Alanlar, bugünkü Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Malkar topraklarının Beştav ve Abhazya'nın Kodor ırmağı çevresinde ve yüksek dağlık vadilerde 18. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşler ve 1774'de Rus tâbiyetine girmişlerdir. Bir bölümü ise, Yenisey ırmağının doğduğu bölgelerde 17. yüzyıla kadar yaşamışlardır. 20. yüzyılın ortalarında bile, Türkmenistan'da yaşayan Alanlar vardı. Bugün, Kazakistan'da Alan adında küçük bir uruğun bulunduğu rivayet edilmektedir⁴⁹.

⁴⁵ Golden, *a. g. e.*, s. 58, 62, 102, 153, 247,

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, XII, s. 345; Moğolların Kıpçak ülkelerini istilası hakkında bk. Ayan, "Selçuklu-Kıpçak ilişkileri", s. 122 vd.

⁴⁷ Ayan, *aynı yer*.

⁴⁸ Rubruk, *a. g. e.*, s. 133.

⁴⁹ Ahmet Bayramkulov, "Alanların Dilleri hakkında Tarihi Belgeler", <http://www.kamatur.org/makaleler/tarih/60-alanlarin-dlerhakkinda-tarbelgeler>; Reşîdüddîn Fazlul-lah, *Câmi'ü't-tevârih*, I, hş., s. 4; Bala, *İA (MEB)*, III, haşiyeler s. 2035 vd.

Rubruk'un ve Carpini'nin sözünü ettikleri Çârkhâz veya Serkhîs olarak yazılan Çerkezler, Kuzeybatı Kafkas kavmidir. Karadeniz ve Azak denizi (Tanaïs) arasında mukimdirler. Kafkasya'nın Abhazya bölgesinde kurulan krallıklardan biri M. Ö. 5. Yüzyılda, Çerkezlerin ataları olarak kabul gören Sind Krallığı'dır⁵⁰. Rubruk'un Don nehri ağzının öbür tarafında uzanan bölgeye Zikuia bölgesi demesi bundandır⁵¹. Nitekim Bizanslılar da bu bölgede oturanlara Sindoi, Keketai, Zikkoi adlarını vermişlerdir. Çerkezler bu bölgeye M. Ö. 5. asırda gelmişler ve M. S. 5. asırda Abhazlarla beraber Bizanslılara tabi olmuşlar. 13. Asırda ise Altınordu Hanlığı hâkimiyetine girmişlerdir⁵². İslâmiyet'i 17.-18. yüzyıllarda Osmanlılar vasıtasıyla tanıyıp kabul eden Çerkez, Abhaza, Karaçay ve Balkarlar Hanefi Mezhebini benimsemişlerdir⁵³. Ruslar; 19. Yüzyılda, Kafkasya'ya tamamen hâkim olduklarında, Karadeniz sahillerinde yaşayan, yaklaşık 1-1,5 milyon Kafkasyalıyı, Osmanlı İmparatorluğu'na sürmüş ve yerine Rusları yerleştirmiştir. 1924-1936 yılları arasındaki süreçte, Kuzey Kafkasya yedi ayrı özerk cumhuriyet ve özerk bölgeye, Kafkas halkları ve Türk kavimleri Kabartay-Balkar ve Karaçay-Çerkez olmak üzere karma milletlere ayrılmıştır⁵⁴. 1970 yılında ise Kabardeyler, Adigeler ve Çerkezler olmak üzere üçe ayrılmışlardır⁵⁵. Sovyetler Birliği tarafından bilinçli yapılan bu ayrışma Kafkas halklarının kendi arasında etnik gruplara ayrılmasına neden olmuştur.

Yine Carpini'nin seyahatnâmesinde adı geçen Hazarlar, Kuzey Kafkasya'da 6. Yüzyılda görülmeye başlanmıştır⁵⁶. Kuzey Kafkasya'daki Türk kültürünü oluşturan asıl önemli devir de Hunlar ve onları takip ederek Orta Asya'dan gelen Hazarlar ile başlamaktadır. Tarihçilerin büyük bir çoğunluğunun bir Türk devleti olarak kabul ettikleri Hazar Devleti 6.-7. yüzyılda yaşamıştır. Hazar adının Türkçe bir isim olması bir yana en eski Çin kaynaklarından *Tang-Şu*'da Tu-kuo Ho-sa yani Türk-Hazar tabirinin geçmesi⁵⁷ ve Hazarlara çağdaş olan Arap kaynaklarının birçoğunda onların Türk menşeli olarak takdim edilmesi, Hazarların Türklüğünü hiçbir şüpheyne yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar. Orta Asya'nın içlerinden gelerek Volga ve Dinyester nehirleri arasında 620 yılında devlet kuran Hazarlar, 1055 yılına kadar bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir⁵⁸. Hazarlar kuzeyden böl-

⁵⁰ Özey, "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", s. 79.

⁵¹ Rubruk, *a. g. e.*, s. 28.

⁵² Reşidüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, III, s. 375.

⁵³ "Kuzey Kafkasya'da İslâmiyet", <http://www.gizlitarıh.com/index.php?e=228>

⁵⁴ Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, s. 22; 1864 sürgünü ile ilgili belgeler için bk. Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", s. 401.

⁵⁵ Çelikpala, "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", s. 38-51.

⁵⁶ Özey, *a. g. m.*, s. 79 vd.

⁵⁷ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 198.

⁵⁸ Kafli, *Şimali Kafkasya*, s. 54.

geye gelirken aynı zamanda da güneyden Araplar bölgeye nüfuz etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda da Hazarlar ile Araplar arasında çetin savaşlar meydana gelmiştir⁵⁹. Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları Gürcistan'a hâkim olmaları ile birlikte (645) Hazarlarla mücadele başladı. Yerli halktan Gürcülerin çatışma halinde oldukları Hazar Türklerine karşı Müslümanlarla birlikte hareket etmeleri Türklerin bu bölgede başarılarını engelleyen önemli hususlardan biri olmuştur⁶⁰. Fakat Kafkaslardaki savaş Arapların umduklarının aksine münavebeli zaferlerle devam ediyordu. Sayı üstünlüğü Araplardan yanaydı. Çünkü Alanlar, Madyarlar (Macarlar), Burtaslar, Mordvalar, Slavyanlar ve hepsinden daha kötüsü Bulgarlar dahi Hazar hakanlarına destek vermiyordu. Buna rağmen Hazar Hakanlığı bağımsızlığını koruyordu⁶¹. Halife Hz. Osman devrinde Hazarlarla savaşan Araplar ağır bir yenilgi aldı ve komutanları Abdurrahman b. Rebia yapılan savaşta öldü (653)⁶². Böylece bölge halkı kendi topraklarında Hazarlarla Arapların güç mücadelesine tanık olmak zorunda kalmıştır. Gürcistan ve Ermenistan Araplar tarafından fethedilmekle birlikte ve 9. Yüzyıl sonlarına doğru Araplar bölgedeki Hazarların saldırılarına karşı koyamayarak bölgeyi terk etmişlerdir⁶³. 8.-9. Yüzyıllarda Hazar Hakanlığı büyüyerek Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda Kama ve Volga boyundaki birçok kavim; Avarlar, Alanlar, On-Ogurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri, Kırım'da Gotlar Volga Bulgarları, Volga civarındaki Fin-Ogurlar, Burtaslar ve başka çeşitli Fin kolları, Kuban havalisindeki Macarlar ile Kiev ve çevresi hakanlığın idaresine tabi olmuşlardır⁶⁴. Hazarlarda Hristiyanlık, Musevilik, Müslümanlığın yanı sıra eski Türk dini de muhafaza edilmekte idi. Bu dinlerin en eskisi kavmi mensubiyetleri itibarıyla ve tabiatıyla eski Türk dini idi ki, daha sonra kabul etmiş oldukları dinlere, kendi inançlarının büyük bir tesiri olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda eski Hazar Devleti sınırları içerisinde Hazarların bakiyesi sayılabilecek bir topluluk tespit edilmiştir ki, bu topluluk Karaylar veya Karaim Türkleridir⁶⁵. Hazar Türk Devletinin bakiyeleri olan Karaylar, Karaimler ve Hazara Türk boyları Estonya, Letonya, Litvanya, Ukrayna, Polonya, Çekya ve en çok da Aşkenaz Yahudileri içerisinde eriyerek asimile olmuşlardır⁶⁶.

⁵⁹ Kosok, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, s. 17-18.

⁶⁰ Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", s. 151.

⁶¹ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, s. 50.

⁶² İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, III, s. 137 vd.

⁶³ Bu mücadeleler hakkında daha geniş bilgi için bk. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 296- 358.

⁶⁴ Yücel, *a. g. e.*, s. 26.

⁶⁵ "Hazarlar ve Karaylar", <http://www.efrasyap.com/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=441>.

⁶⁶ <http://www.hackhell.com/serbest-kursu/540911-sahte-musulman-ummetci-devsirmeler.html>.

Rubruk'un kaydettiğine göre, seyahati sırasında Kafkas halklarından biri olan Gürcüler Moğollar tarafından tabiiyete alınmamışlardır⁶⁷. Oysa Moğol tarihi kaynakları 1245 de Güyük Han'ın Karakurum'da tahta çıkış merasiminde tâbi olarak Gürcü Kralının hazır bulunduğunu ifade etmektedir⁶⁸. Yani Gürcüler bu tarihten önce tabiiyete alınmışlardır. Zira Orta Asya'dan kaçan Harezmsâh Muhammed'i takip etmek üzere Cengiz han tarafından 1220 yılında gönderilen Cebe ve Subutay Noyanların Moğol orduları hemen bütün Kuzey İran'ı tahrip ettikten sonra Kafkasya'ya çıkarak birçok şehir ele geçirmişlerdi⁶⁹. Cebe ve Subutay Mugan ovasından geçerek Gürcistan'a bir sefer düzenlemişlerdi. O zamanlar III. Giorgi Laşa veya Parlak (1212-1223) tarafından yönetilen bu Hristiyan Krallığı kudretinin zirvesindeydi. Ancak iki Moğol kumandanı Gürcü ordusunu Tiflis yakınında mahvetmişlerdi (1221). Moğollar yollarına devam edip, Şirvân Derbendi'ni aşarak Şamahî şehrini muhasara edip daha sonra Alanlar ve Lezgilerin şehirlerine saldırdılar⁷⁰.

Bu hadiseler Gürcülerin siyasal birliğini ortadan kaldırdı ve Gürcülerin yaşadığı topraklar yeniden küçük devletlere bölündü. Gürcüler ise küçük prensliklere ayrıldılar. Ardından Celaleddin Harezmsâh 1226 yılında Karni savaşında Gürcü-Kıpçak ordusunu yendi ve Gence ve Tiflis'i aldı. Daha sonra Celaleddin, Moğol tehlikesine karşı Kıpçaklarla ittifak yaptı. Fakat 1232'de öldürülmesiyle⁷¹ Gürcistan, onu takip eden Moğollar tarafından istila edildi. Bundan sonra Kıpçaklar ve Gürcüler Moğol ordusunda yardımcı kuvvet olarak görev yapmaya başladılar. 1236'daki Moğol saldırıları⁷² sonrasında Gürcistan 1320'ye kadar sürecektir olan Moğol egemenliği altına girmiştir.

Rubruk devamla Gürcistan hakkında şu bilgileri vermektedir: "Ertesi gün adı Samag olan bir şehre vardık ve yine bir gün sonra da Moan adındaki uzun bir ovaya geldik. Bunun içinden Kür nehri geçer ki, bu adını bizde Georgier denen Gürcülerin adından almıştır. Bu nehir Gürcülerin başkenti olan Tiflis'in ortasından akar. Batı yönünden gelir ve doğuya Hazar denizine doğru akar. İçinde bol miktarda som balığı bulunur. Bu bölgede yine Moğollara rastladık. Büyük Ermenistan tarafından gelen Aras nehri de burada akar. Daha çok Ermenistan anlamına gelen Ararat bölgesi de adını bu Aras'dan alır. Bu nedenle Kralların Kitabı'nda Sanherib'in oğullarının baba-

⁶⁷ Rubruk, *a. g. e.*, s. 28.

⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, II, s. 805; 1243'den önce Gürcistan'ın Moğol hakimiyetinde olduğuna dair bir kayıt için bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 410.

⁶⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 24.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, XII, s. 364; Reşîdüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, I, s. 534; Karş. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 240.

⁷¹ Cüveynî, *a. g. e.*, s. 357 vd.; Karş. Taneri, *Celâlü'd-Dîn Harizmsâh ve Zamânı*, s. 48 vd.

⁷² Ganjaketsi, *History of the Armenians*, s. ii.

larının ölümünden sonra Ermenistan'a, o zamanlar İşaya adı verilen Ararat'a kaçtıkları yazılıdır. Bu harikulade ülkenin batısında Gürcistan bulunur ki, Ermenilerin bir ikamet yeri de burasıdır. Dağların girişinde büyük bir şehir olan Kandşa bulunur. Bu şehir onların merkezlerinden biridir ve Gürcüleri bölgeye yapılan baskınlardan uzak tutar"⁷³.

Marko Polo ise, Gürcistan'ı özetle şöyle anlatmaktadır: "Gürcistan krallıkla idare ediliyor. Krallarına da daima Melik Davit diyorlar. Kralları Büyük Selçuklu hükümdârının tebâsı. Rivayet olunur ki, Gürcistan kralları hep omuzlarında bir kartal işaretiyle doğarlarmış. Gürcülerin çoğu Hristiyan olup, Grek kilisesine bağlıdırlar. Çoğunluğu, din adamlarının yaptığı biçimde saçlarını örerler. Gürcistan iki deniz arasına sıkışmıştır. Batısında Karadeniz, doğusunda da Hazar Denizi var. Aslında göl, fakat denizden farkı yok. Bir kıyısından diğerine 12 günde gidiliyor. Gürcistan'ın belli başlı şehirlerinden biri de Tiflis. Halkının çoğu Ermeni ve Gürcü, pek az da Yahudi yaşıyor. Tiflis ipekli kumaşları ve dokumalarıyla tanınmıştır"⁷⁴.

Günümüzde Kafkasya'nın demografik yapısında, "demografik ve politik" olarak Türkler, Gürcüler ve Ermeniler belirleyici unsurlar olmuştur⁷⁵. Bugün Gürcüler Kafkasya nüfusunun %46,5'ini oluşturmaktadır.

Carpini'nin seyahatnâmesinde geçen bir kavim de Burtaslardır. *Mücmel-ü't-tevârîh*'e göre Burtaslar, Türklerin atası sayılan efsanevî Yafes'in torunlarından çıkmış bir kabiledir⁷⁶. İbn Rusteh'e göre 9.-10. Yüzyıllarda Burtas ülkesi Hazarlarla Bulgarlar arasındaydı ve bu topluluk Hazar hakanına tâbi olup, 10.000 süvari çıkarmaktaydı. Dinleri Oğuzların dinine benziyordu⁷⁷. Genel düşünce Burtasların yukarıda ele aldığımız Mordvinlerin ataları olduğudur. Fakat, Mesûdî de Burtasların aynı adı taşıyan nehrin kenarında yaşayan bir Türk kavmi olduğunu ifade ediyor⁷⁸. Buna karşılık yine bir 10. Yüzyıl Arap coğrafyacısı olan İstahrî ile İbn Havkal, Burtasların Hazarlardan, Bulgarlardan ve Ruslardan ayrı bir dilleri olduğunu yazmaktadırlar⁷⁹. Çok sayıda bilim adamı, Mişerleri bugünkü Macarlar ile ilişkilendirmekte; Mişer sözünün Macar sözünden, Mişerlerin de Macarlardan çıktığını söylemektedirler. Bazı araştırmacılar, Mişer ve Burtas etnonimlerinin aynı mada ve aynı halkı adlandırmak için kullanıldıklarından hareketle, "Mişerler Burtaslardan ortaya çıkmışlardır." demektedir; Burtasları eski Fin-Ugor kabileleriyle ilişkilendirip "Mişerler de Fin-Ugor temelinden ortaya çıkmıştır."

⁷³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük hanına Seyahat*, s. 133-135.

⁷⁴ Marko Polo, *a. g. e.*, s. 22 vd.

⁷⁵ Avşar, "Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye", s. 1878.

⁷⁶ Şeşen, *a. g. e.*, s. 34.

⁷⁷ İbn Rusteh, *El-a'lakü'n-nefise*, s. 139; Keza *Hududu'l-Âlem* (s. 123) adlı eserde de aynı bilgiler yer almaktadır.

⁷⁸ Mesûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, s. 14.

⁷⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 225; Şeşen, *a. g. e.*, s. 167.

fikrini savunmaktalar⁸⁰. Burtasların Mordvalar ile karışmaksızın, ayrı bir etno-politik bir grup oluşturmaları pek mümkün değildir. Bununla beraber, Burtaslarla Mişerler, Macarlar arasındaki ilişki bu kadar net değildir. Elimizde Burtasların bir Ugor lehçesi konuştuğuna dair kanıt yoktur. Fakat bulundukları çevre göz önünde bulundurulduğunda Burtasların Ugor kökenli olduğunu nispeten söyleyebiliriz, bundan daha fazlasını ileri süremeyiz. Netice olarak Burtas ismi henüz tam manasıyla açıklanamamış olup, Burtas-Macar tezi de daha fazla kanıt gerektirmektedir⁸¹.

Moğol devrinde bir kurgu oluşturmayı amaçlayan Avrupalı seyyahların coğrafi tavsifleri oldukça gerçeğe yakın ve ilginçtir, çünkü pekala coğrafi betimlemeler üzerine keyfi bir kurgu inşa ediyor olabilirlerdi. Yine de tespit edilebildiği ölçüde günümüzdeki coğrafi bilgilerden farklı o kadar da önemli problemler ortaya çıkmamaktadır. Ortaçağ seyahatnâme yazımına olgular-daki tamlık açısından bakıldığında doyurucu oldukları da söylenemez.

Rubruk Karadeniz ve çevresini şöyle tavsif ediyor: “Bu deniz halk dilinde Büyük Deniz diye de adlandırılır. Tâcirlerden öğrendiğime göre bu deniz uzunlamasına 1400 mildir. Aslında iki denizden oluşmaktadır; ortasından kuzeyde ve güneyde iki burun vardır. Bu burunlardan hem batıya İstanbul’a ve hem de doğuya Iberia yani Gürcistan eyaletine 700 mil uzaklık bulunur. Güneydeki burun Sinopolis (Sinop) adını taşır. Burası bir hisar ve limana sahip olup, Türkiye sultanına aittir. Karşısındaki kuzey burnu ise Latinlerin Gasaria dedikleri eyaletin bir kısmıdır. Orada kıyılarda yaşayan Grekler buraya Cassaria (Kırım) derler ama aslında Caesarea’dır. Çeşitli kıyı dağları, denize yani güneye Sinopolis’e doğru uzanırlar. Sinopolis ile Kırım arasında 300 mil uzaklık vardır⁸². Kırım’ın batı tarafında Kersona şehri bulunur”⁸³.

Sinop, 3 Kasım 1214’de Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddîn Keykâvus (I., 1211-1220) tarafından fethedilmiştir⁸⁴. Selçuklu hâkimiyeti sırasında Sinop, Trabzon ve Bizans kuvvetlerine karşı bir üs hizmetini gördü. Rükneddîn IV. Kılıçarslan ile II. İzzeddîn Keykâvus arasındaki taht mücadelesi sırasındaki karışıklıklardan faydalanan Trabzon Rumları Sinop’u işgal ettiler⁸⁵. İşgal tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Rubruk’un seyahati sırasında Sinop’un henüz Selçukluların elinde bulunduğu anlaşıyor. İlhanlıların Anadolu’daki saltanat nâibi Muineddîn Pervane Sinop’u Trabzon imparatorunun elinden alarak orasının ülkeye katılması konusunda Abaka

⁸⁰ Zekiye, “Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri”, s.19.

⁸¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 106 vd.

⁸² Bugün Kırım yarımadasının en uç noktası ile Sinop arasında yaklaşık 350 mil vardır ki bu rakam Rubruk’un verdiği yaklaşıktır.

⁸³ Rubruk, *a. g. e.*, s. 27.

⁸⁴ Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 165.

⁸⁵ Darkot, “Sinop”, s. 685.

Han'dan (1265-1282) bir *yarlığ-ı humayun* elde etmiştir⁸⁶ ki, bu olayın 1265'ten sonra gerçekleştiği anlaşıyor.

Rubruk'un seyahati esnasında Türkiye'de hüküm sürdüğünden söz ettiği Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvûs (II., 1246-1259)'tur⁸⁷. Bugün Kırım yarımadasının en uç noktası ile Sinop arasında yaklaşık 350 mil vardır ki bu rakam Rubruk'un verdiğiye yaklaşıktır. Sinop'un karşısında Kırım'da yer alan ve Rubruk'un Soldaia dediği Sudak (Suğdak)'a Türkiye'den gelen tacirler gider ve kuzeye doğru seyahat etmek isterler. Aynı şekilde tam tersine Rusya'dan ve Kuzey ülkelerinden Türkiye'ye gitmek isteyenlerle karşılaşır- lar. Bunlar muhtelif ve değerli kürkler getirir, buna mukabil diğerleri keten ve pamuklu eşyalar, ipek mendiller ve baharat satarlar⁸⁸. İbnü'l-Esîr'e göre Sudak, Kıpçakların her şeylerini temin ettikleri önemli bir şehir olup Hazar (doğrusu Karadeniz) denizi kıyısında idi. Onlar ihtiyaçlarını buraya gelen gemilerden temin ederler. Ayrıca bu aldıkları karşılığında gelen tâcirlere cariyeler ve esirler verdikleri gibi, hayvan kürkleri ve özellikle sincap derisi ve memleketlerinde bulunan diğer eşyayı satıyorlardı. Bu Hazar denizi dediğimiz yer, Konstantiniyye (İstanbul) boğazıyla bitişen bir yerdi. Moğollar Sudak şehrine varınca burayı ele geçirmişler ve halkını darmadağın etmiş- lerdi⁸⁹. Bu ticaret genellikle Türkiyeli Türk, Arap veya İranlı tâcirlerin elin- de bulunurdu. Bu alım satım faaliyetinde Alan tâcirleri de büyük rol oynar- lardı. Bu ticârî ilişkiler Kuman Hanlarının idari teşkilâtına ve bu teşkilâtta önemli görevler alan Kuman beylerinin ekonomik durumunu olumlu bir şekilde etkilemiştir⁹⁰. Moğollar 617 (1220)'de İslâm ülkelerine girip, Harezm, İran Azerbaycan ve Gürcistan'ı istilâ ettikten sonra sıra Alan ve Kıpçak diyarlarına gelmişti. Bu münasebetle Moğollar, Kıpçakları tamamen imha teşebbüsüne giriştiler. Karadeniz kıyısındaki ticaret şehri Suğdak'ı işgal edip, halkını darmadağın ettikten sonra 620 (1223)'de Kıpçakları ağır bir bozguna uğratmışlardı. Suğdak halkının bir kısmı gemilere binerek Sul- tân I. Alâaddîn Keykubâd'ın hâkimiyetindeki Anadolu'ya sığınmışlardı⁹¹. Moğolların Kıpçak ülkelerine ve Kırım'a saldırımları özellikle deniz ticareti yollarındaki emniyet ve asayiş bozmuştur. İbn-i Bibî, Kıpçak, Bulgar (İtil) ve Rus diyarlarından gelen tacirlerin Karadeniz'de bütün mallarını soydur- duklarını, canlarını zorlukla kurtardıklarını ve bu münasebetle Türkiye Selçuklu Sultânı I. Alâaddin Keykubâd'a sığınarak bu durumu şikayet ettik-

⁸⁶ İbn-i Bibi, *el-Evâmîrü'l-'alâiye fi'l-Umuri'l-'alâiye (Selçuk-Nâme)*, II, s. 12; Aksarayî, *Müsâme-retü'l-ahbâr*, s. 63.

⁸⁷ İbn-i Bibi, *a. g. e.*, II, s. 165.

⁸⁸ Rubruk, *a. g. e.*, s. 28.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, XII, s. 346.

⁹⁰ Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 12.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a. g. e.*, XII, s. 346 vd.

lerini anlatmaktadır⁹². Bu münasebetle I. Alâeddîn Keykubâd, Suğdak üzerine sefere karar vermiştir⁹³. Nihayet Kıpçaklar mağlup edilerek Suğdak şehri zapt edildi. Türkiye Selçuklularının Suğdak hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü tam olarak bilinmemekle beraber, olayların tarihi seyrinden bunun Moğolların burayı ikinci defa olarak istilâsı tarihi olan 1239'a kadar sürdüğü tahmin edilmektedir⁹⁴. Bu tarihten sonra Selçuklular buradan uzaklaştırılmış görünüyor. Moğollar da 1249'da şehri terk etmeğe mecbur oldular. Suğdak Altınordu hükümdarı Özbek (1312-1340) zamanında müthiş bir darbe yedi; 8 Ağustos 1322'de şehir Özbek Han'ın gönderdiği Kara-Bulat tarafından mukavemet görmeksizin işgal edildi. Bütün çanlar kaldırıldı, azizlerin heykelleri ve haçlar kırıldı, kiliseler kapatıldı⁹⁵.

Yukarıdaki bilgilerden Rubruk'un seyahati sırasında Sudak'ın Moğol egemenliğinde bulunmadığı ortaya çıkıyor. Rubruk Sudak ile Kersona arasında her bir halkı farklı diyalektle konuşan 40 yer olduğunu ve aralarında Almanca konuşan pek çok Got bulunduğunu belirtmektedir. Kersona'dan Don ağzına kadar deniz kıyısında geniş ve yüksek dağlar vardır ve Kersona ile Soldaia arasında bu dağların kuzeyinde sık bir orman ve arkasında kaynaklar ve ufak derelerin bulunduğu zengin ovalar vardır. Burası Kırım eyaletinin dış sınırına kadar beş günlük mesafeye kadar uzanır. Doğuda ve batıda denizle hudutlanır ve denizden denize büyük hendekler sınırı teşkil eder. Bu eyaletin sonunda kıyılarında tuz kaynakları ihtiva eden birçok büyük göller bulunur. Derelerin suları bu göllere aktıkça tuza dönüşür ve buz gibi katılaşır. Rusya'nın her tarafından buraya tuz almaya gelen insanlardan Batu⁹⁶ ve Sertak çok miktarda gelir elde ederler. İnsanlar her dolu araba için, yarım hiperper değerinde iki torba pamuk gönderirler. Buraya deniz üzerinden de tuz almak üzere gemiler gelir ve her yükleme için bir miktar vergi öderler⁹⁷.

Reşîdüddîn, Cuci'nin 14 oğlunun adını vermektedir. Bunların isimleri sırasıyla şöyledir: Ordu, Batu, Berke, Berkeçar, Şiban, Tangkut (Taut), Buval, Çilavukut, Singkur, Çimbay, Muhammed, Udur, Tukay-Timur, Şingum⁹⁸. Yukarıda adı geçen Sertak ise, Batu'nun en büyük oğlu olup, babasının ölümünden sonra Altın-Ordu'nun idaresi bunun idaresine geçmiştir. Fakat, babalarının yerine geçen Sertak, diğer oğlu Ulağçi birbiri peşinden aynı

⁹²İbn-i Bibî, *a. g. e.*, I, s. 316 vd.

⁹³Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 358; Gül, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi", s. 62.

⁹⁴Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 123 vd.

⁹⁵Barthold, "Sugdak", s. 1.

⁹⁶Batu Han hakkında daha geniş bilgi için bk. Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 36-92.

⁹⁷Rubruk, *a. g. e.*, s. 31,

⁹⁸Reşîdüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, I, s. 710.

tarihte ölmüşlerdir. Bu nedenle 1257'de Cuci'nin üçüncü oğlu ve Batu'nun kardeşi olan Berke Han, Altın-Ordu tahtına çıkmıştır⁹⁹.

Rubruk, Sertak'ın yanından ayrıldıktan sonra seyahatnâmesinin bir bölümünde Volga ve Hazar Denizi bölgesini tasvir etmektedir: "Nihayet muhteşem nehir Volga'ya ulaştık. Bu nehir Seine nehrinden 4 misli büyük olup, kuzeydeki Büyük Bulgarya'dan gelir. Güneye doğru akarak, bir göl ya da denize dökülür. Burası Sirsan Denizi adını şimdi kenarında bulunan bir İran şehrinde almıştır. Fakat Isidor buraya Hazar Denizi der. Güney sınırlarında Hazar Dağları ve İran, doğusunda Mülhet Dağları¹⁰⁰ bulunur; bunlar Hazar dağlarıyla sınırlanan Haşhaşilerdir"¹⁰¹.

İsmaililik, Batınlık veya Haşhaşilik adı verilen mezhepsel akımın Alamut kalesindeki üssünün ve cemaatinin reisi Hasan Sabbah'tır. Aslında İsmaililer, Şiilerin altıncı imamı Cafer es-Sâdık'ın (ö. 769) oğlu İsmail'e bağlanırlar. İsmaililiğin diğer bir adı olan Batınlığın özelliği, Kuran ve hadislerin zahiri anlamlarının yanı sıra bir de Batıni anlamlarının bulunduğunu iddia etmeleridir. İsmaililiğin Mısır'da sönmeye yüz tuttuğu bir sırada Hasan Sabbah, İran'da ona yeni bir dinamizm kazandırmıştır¹⁰². İranlı tarihçi Cüveynî, Hasan Sabbah'ın Arapların Himyer kabilesinden olduğunu ve Rey'de dünyaya geldiğini aktarmaktadır. Cüveynî bu bilgiyi bizzat Alamut kalesindeki kütüphanede bulduğu, Hasan Sabbah'ın hayatını anlatan *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adlı kitaptan aldığını da ilave etmektedir¹⁰³. Haşhaşiler, Hasan Sabbah'ın ele geçirdiği müstahkem Alamut (aluh amut=kartal yuvası) Kalesi (4 Şubat 1090) ve kurduğu teşkilat sayesinde Selçuklu ordularını çok uğraştırmış ve İslam alemi için hem siyasi hem de itikadi olarak ciddi bir tehlike teşkil etmiştir. Hiçbir Selçuklu hükümdarı bu kaleyi zapta muvaffak olamamış ise de İlhanlı hükümdarı Hülagu Alamut'u 19 Kasım 1256'da ele geçirmeyi başarmıştır¹⁰⁴. Haşhaşilik felaketi henüz tamamıyla kökünden kazanmış olmamakla beraber, Moğolların bu kaleyi zaptı, Ortadoğu Müslüman dünyası için sinsi ve çok tehlikeli bir düşmandan kurtuluş anlamını taşıyordu¹⁰⁵.

Alamut Kalesi'ni ve orada Batıni fedailerinin yetişmesini meşhur seyyah Marko Polo ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: "Buranın hükümdârının adı Alâeddîn'di. İki dağın çevrelediği güzel bir koyakta içinde en lezzetli meyvelerin ve en güzel kokulu çiçeklerin yetiştiği güzellerin güzeli bir bahçe yap-

⁹⁹ Reşidüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, I, s. 721, 723, 738; Karş. Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 39.

¹⁰⁰ Mülhet Dağları Marko Polo (*a. g. e.*, s. 37) tarafından da zikredilmekte ve Arapçada Mülhet (Melâhide)'in sapıklar anlamına geldiği açıklaması da yapılmaktadır.

¹⁰¹ Rubruk, *a. g. e.*, s. 61.

¹⁰² Lewis, *Haşhaşiler*, s. IX vd.

¹⁰³ Cüveynî, *a. g. e.*, s. 534.

¹⁰⁴ Cüveynî, *a. g. e.*, s. 572; Mirhond, *Ravzatü's-safâ*, II, s. 890.

¹⁰⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 61.

tırmıştı. Kat kat düzlükler üzerinde birbiri ardınca yükselen saraylarda bal, süt, şerbet akan havuzlar vardı. Saraylarda şarkılarıyla ve rakslarıyla büyüleyen dünya güzeli kızlar bulunmaktaydı.Hükümdâr sarayına yaşları 12 ilâ 20 arasında değişen seçkin oğlanları getirmekte, her gün peygamberin vaad ettiği cennete götürmeye gücü olduğunu onlara anlatmaktaydı. Belirli zamanlarda onlara uyuşturucu verir ve onları ölüme benzer bir uyku durumuna soktukten sonra saray bahçelerinin çeşitli yerlerine taşıtırdı. Bu oğlanlar derin uykularından uyandıklarında, uykularında görmüş oldukları şeyler akıllarını başlarından alırdı.Hükümdâr sonra şöyle derdi: “Benim buyruklarıma uyanlar, böyle cennete gideceklerdir”. Onun bu sözlerinin etkisinde kalan gençler onun için çalışırken ölmeyi ödül sayarlardı. Böylece her türlü suikast için ölüme göze alabilen fedailer yetişirdi. Alamut hâkimi-ni kızdırıp da gizlice öldürülmeyecek hiçbir hükümdâr kalmamıştı¹⁰⁶.

Rubruk Hazar Denizi’nin kuzeyinde şimdi Tatarların, önceden ise Kumanların bir kabilesi olan Kanglıların oturduğunu yazmaktadır¹⁰⁷. Kanglılar, Türk tarihinin ve coğrafyasının mühim bir bölümünde rol oynamış önemli Türk boylarından birisi olmakla birlikte, 12. yy. öncesi tarihleri ve menşeleri, kaynaklarını bilgi vermeyişine bağlı olarak karanlıktır. Menşelerine dair çeşitli araştırmacılar tarafından “Kanglardan” (Kanguy veya Kangchü halkı), “Peçenek-Kangarlardan” ve “Kıpçaklardan” geldikleri şeklinde görüşler ileri sürülmüşse de, bu görüşlerden hiçbiri üzerinde henüz ittifak sağlanmış değildir¹⁰⁸. Buna rağmen Peçenek boylarının alt birliğine aynı zamanda Kangar/Kenger dendiğini ve bunların geri kalanlardan daha yiğit ve asil olduklarını ve Kangar unvanının da bunu simgelediğini belirten Konstantin Porphyrogenetos tarafından bu husus doğrulanmaktadır¹⁰⁹. Bu ise Çince yer ismi K’ang-kü¹¹⁰ ile Orhun yazıtlarındaki Kengü Tarban ve Kengeres halkı ile bağlantılı olmalıdır¹¹¹.

Cüveynî, Karluk ve Kanglı Türklerinin Moğol istilâsı döneminde Balasagun, Kara Kum bölgesinde yaşadıklarını ve savunma amacıyla 90 bin Kanglı askerinin Harezm’de toplandıklarını kaydetmektedir (1220). Müellif, Harezmşâh Alâeddîn Muhammed’in annesi Terken Hatun’un Kanglı oymağından olduğunu, bu nedenle kabile mensuplarının Terken Hatun tarafından daima himaye gördüklerini ve yönetimde söz sahibi olduklarını¹¹² ifade ediyor ki, yukarıda zikrettiğimiz Harezm’in savunmasına Kanglıların katılması bu münasebetle olmalıdır.

¹⁰⁶ Marko Polo, *a. g. e.*, s. 38 vd.

¹⁰⁷ Rubruk, *a. g. e.*, s. 61.

¹⁰⁸ Yorulmaz, “Moğol İstilası Sonrası Kanglılar/Kanklılar”, s. 196.

¹⁰⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 312.

¹¹⁰ Chavannes, *a. g. e.*, s. 182.

¹¹¹ Salman, *Türgişler*, s. 36, 85.

¹¹² Cüveynî, *a. g. e.*, s. 305, 315, 337, 341.

Moğol istilası, adeta Kanglıların sonu olmuştur. Moğol istilası sonrası sadece Yedisu bölgesinde (ki, bunlar günümüze kadar gelmiştir), 14. yy.da Altın Orda'da ve 17. yy.da Hive Hanlığı'nda Kanglı varlığından kaynaklar bahsetmektedir. Cuci Ulusu'nda karşımıza çıkan Kanglılar, Moğolların Deşt-i Kıpçak'a geldiği sıralarda İrtiş-Yayık-Seyhun nehirleri üçgeninde bozkırda yaşayan, 13. yy.ın 20'li yıllarında Subetay ve Batu'nun seferleriyle itaat altına alınan Kanglıların kalıntılarıdır. Moğolların bölgeye hâkim olmasından sonra uzunca bir süre ta ki, Tulubay idaresinde Kanglıların, Altın Orda'da ayrı bir il durumunda olduklarını öğrenene kadar Cuci Ulusu idaresindeki Kanglılardan haber yoktur¹¹³.

Kanglı boy ve uruları, yaşadıkları coğrafyanın Sovyetler döneminde Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında pay edilmesiyle üçe bölündüler. Hala bu üç devlet içerisinde varlıklarını koruyan Kanglıların, Kırgızistan'da yaşayanları küçük bir gruptur. Özbekistan'dakiler, kendilerini Kazakistan Kanglılarından yani Ulu Cüz'den sayarlar. Kanglıların asıl büyük kütlesi kavmi yapılarını da muhafaza ederek Kazakistan'da Ulu Cüz içerisinde Yedisu Bölgesinde Cambul ve Taldıkorgan eyaletlerinde (Taraz, Almatı) bugün de varlıklarını korumaktadırlar¹¹⁴.

Rubruk'a göre Hazar Denizi'nin batı tarafında yaşayan halklardan biri de Lezgilerdir. Seyyahın verdiği bilgiler şöyledir: "Düzlüğün gittikçe daraldığı yerde, deniz ile dağlar arasında Lezgiler oturur. Bunlar Müslüman olup, Moğolların tâbii değildirler."¹¹⁵ Dağıstan bölgesi genelde Sasani hükümdarları tarafından istihkâm alanları çevresinde yerleştirilmiş İranî topluluklardan müteşekkildi ki, bunlardan biri de daha az etken olan Lezgilerdi¹¹⁶. Arap müellifleri Lezgi adına Legz demektedirler. Bu münasebetle Mesûdî, Legzlerin bir Kafkas halkı olduğunu söylemektedir¹¹⁷. Şemseddin Sâmî, Dağıstan'ın asıl yerli ahalisinin Lezgiler olduğundan bahsetmektedir: "Elhâsıl Dağıstan'ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibaret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi mahallerde sakin olup, Bahr-i Hazer sevâhiline karîb olan alçak yerlerinin ahâlisi Türk, Türkmân, Tatar, Nogay vs. Akvâm-ı Turaniyendendir."¹¹⁸ 11. Yüzyıl ortalarında kuzeyden gelip Güney Dağıstan'da yerleşen sayıları 100.000'i bulan Türk menşeli Sabir boylarından aldığı destekle Şirvanşâh, Lezgileri kendisine bağlamıştır¹¹⁹. Sultan Celâleddîn Harezmşâh, 625 (1227-1228)'de Gürcistan'ı tekrar istilâ etmeye hazırlandığında, Gürcü, Ermeni, Alan, Serir (Avar), Kıpçak ve Ahaz askerlerinin yanında Lezgi asker-

¹¹³ Yorulmaz, *a. g. m.*, s. 197.

¹¹⁴ Yorulmaz, *a. g. m.*, s. 212.

¹¹⁵ Rubruk, *a. g. e.*, s. 61, 133.

¹¹⁶ Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s. 166.

¹¹⁷ Mesûdî, *a. g. e.*, s. 286.

¹¹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, s. 2092.

¹¹⁹ Mehmetov, *a. g. e.*, s. 272.

leri de savunmaya hazırlanmışlardır¹²⁰. Rubruk'un da kaydettiği gibi, seyahati sırasında Moğollara tabi olmayan Lezgilerden bir takım emîrlar ancak 701 (1301-1302) yılında İlhanlı Hükümdârı Gazan Han'a tabi olmuşlardır¹²¹.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1720'lerde Rusya'nın İstanbul büyükelçisi bulunan Neplüev, Lezgilerle ilgili olarak hükümetine gönderdiği raporda Lezgilerin Türklerle aynı dine ve mezhebe sahip olduklarını sultanı kendilerinin ulu hükümdârı olarak gördüklerini, onun adına sikke kestirip, camilerde onun adına hutbe okuttuklarını ve onun himayesini talep ettiklerini yazmaktaydı¹²². Anlaşılan Müslüman olmaları dolayısıyla Lezgiler ve Dağıstan halkının müracaatı üzerine 1722'de onların Osmanlı tebası oldukları kabul edilmiştir¹²³.

Kaynarca Anlaşması'ndan (1774) sonra Osmanlılar Lezgileri Gürcistan'a saldırmaları için teşvik etmeye başlamış ve Osmanlı ajanları dağlıları kıskırtmakta son derece başarılı olunca bu münasebetle Lezgi akıncılarına Ahıska'da barınak yerleri verilmiştir¹²⁴.

Temmuz 1920'de Sovyetler azınlıklar şubesi oluşturarak, Azerbaycan'daki az sayıdaki topluluklara bu arada Lezgilere de milli kimlikler verdiler¹²⁵. SSCB'nin dağılma sürecinin Lezgileri ikiye ayırdığı görülmektedir. Lezgiler, 1989'da yapılan bir nüfus sayımına göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Dağıstan Cumhuriyeti'nden ayıran Samur ırmağı boyunca mekik dokuyan 400.000 kişilik bir etnik gruptur. Yaklaşık 252.000 Lezgi, Güney Dağıstan'da geri kalanı da Kuzeydoğu Azerbaycan'da yaşamaktadır. Lezgiler, SSCB'nin dağılmasından ve Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, kendilerinin bölünmesini protesto etmişlerdir. Bunun yanı sıra, Bakû'nün kendilerine ayrımcı bir şekilde yaklaştığını da düşünmektedirler. "Sadval" isimli siyasî örgüt, Lezgi haklarını savunmak ve olası bir Lezgi devletinin teşekkülünde rol almak için kurulmuştur. Rutul, Muharremkend, Kasımkend, Ahtı, Gusar ve Hacmaz şehirlerinde Lezgiler çoğunluktadır. Samur ırmağı, Dağıstan Lezgileri ile Azerbaycan Lezgilerini ayırmaktadır. İki ayrı cumhuriyette yaşamakta olan Lezgiler, kendi aralarında örgütlenmeye başlamışlardır. Lezgilerin Sadval (Birlik) adlı örgütü, Azerbaycan tarafından tehlikeli bir örgüt olarak nitelendirilmektedir. Lezgi nüfusu içinde, Azerbaycan'daki Lezgiler önemli bir bölümü teşkil etmektedir¹²⁶.

¹²⁰ Reşidüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, I, s. 650.

¹²¹ Reşidüddîn Fazlullah, *a. g. e.*, II, s. 1302.

¹²² Ünal, *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüev*, s. 41.

¹²³ Ünal, *a. g. e.*, s. 41.

¹²⁴ Temizkan, "Rusya Ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", s. 449.

¹²⁵ Mehmetov, *a. g. e.*, s. 617.

¹²⁶ Alpargu, "Güvenlik Boyutunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", s. 11 vd.

Rubruk'un Hazar Denizi'nin Batı tarafında İskender'in Demir Kapı'sının ve Alan dağlarının bulunduğu yerden Don nehrinin çıktığı Kuzey Buz denizi ve Meotiya bataklıklarına kadar Albania olarak sözünü ettiği¹²⁷ yerde Albanlar yaşamaktaydı¹²⁸. Alban tarihinin tek birinci el kaynağı olan Kalankatlı Moses'in eseri olan *Alban Tarihi*, Albanların ilk dönemine ait bilgiler konusunda mitolojik rivayetlere başvurmuş olduğundan, onların etnik kimliğini tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Müellif, Albanların başına efsanevî Yafes soyundan Aran isimli birinin hükümdâr olarak geldiğini belirtiyor¹²⁹ ki, bilindiği gibi Yafes Türklerin atası olarak kabul edilmektedir. Albanlar, bu coğrafyada yaşayan, 26 boydan oluşan bir etnik gruplar konfederasyonudur. Bu grupların içinde Türk olanların da varlığı bilinmektedir¹³⁰.

Albanların adları M. Ö. 4. Yüzyıldan itibaren kayda alınmıştır. Tarihçiler bu topluluğun etnik menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine göre Albanlar İndo-Kafkas kökenli bir topluluk iken, kimine göre Çeçen-İnguş menşeli, kimine göre de Sak boylarından biridir. Yapılan araştırmalarda son görüşün daha geçerli olduğu kabul edilmiştir. Gürcü, Alban ve Antikçağ kaynakları Albanlardan hem etnik bir topluluk hem de siyasi bir oluşum olarak söz etmektedirler. Eski Yunan ve Romalıların coğrafi olarak Albania, Helenistik devirde kavim adı olarak Arian ve Arianoi dedikleri ismin Arapçalaştırılmış şekli Arran'dır¹³¹. Bazı araştırmacılar Albania adını Ermenice Aghuan/Ağvan veya Alvan sözcüğüyle ilişkilendirir¹³². Albania denilen ülke Samur dağlarının kuzey eteklerinden kuzeydoğuda İori/Yori ve Alazan nehirlerinin yukarı akarlarına kadar, Hazar Denizi Kıyısında ise Derbend'e kadar uzanıyordu. Arazi bakımından M. Ö. 4. Yüzyıldan Miladi 8. Yüzyıla kadar geniş bir sahayı içine alan Albanya'nın tanımlandığı coğrafya Güney Kafkasya'nın dörtte üçünü kapsamaktaydı¹³³. Araplar ve Türkler zamanında Albania'yı ifade eden Arran, Kür ile Aras nehirleri arasındaki mıntıka şimdiki Gence ile Karabağ vilayetlerinden ibaret bir mıntıka sayılmıştır. *Hudûdu'l-Âlem* adlı eserde Hunan kalesini Kür nehri üzerinde Ermenistan ile Arran arasında göstermektedir ki, bu kalenin bir sınır kalesi olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴. Bu bölgede oturan kavim medeniyet itibarı ile Bizans Hristiyanlığının tesiri altında kalmış ve daha ilk zamanlarda Hristi-

¹²⁷ Rubruk, *a. g. e.*, s. 61.

¹²⁸ Rubruk, *a. g. e.*, s. 62.

¹²⁹ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 32.

¹³⁰ Kalafat, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi".

¹³¹ Togan, s. 596.

¹³² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 46; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 89.

¹³³ Mehmetov, *aynı yer*.

¹³⁴ Minorsky, *Hududu'l-Âlem*, s. 103.

yanlığı kabul etmişlerdir. Sasani hakimiyeti devrinde ise İran din ve medeniyetinin tesiri altına girmiştir. Albania'nın başkenti Berzaa idi. Albania (Arran)'nın güney kısmı Selçuklular zamanında Türkleşti ve zamanla Karabağ adıyla bilinir oldu. Bu tarihten sonra Albania (Arran) adı ve bu ülkenin 10. yüzyılda hâlâ konuşulduğu söylenen dili (Arran dili, Arrani) giderek unutuldu. Bunlar bugün sadece literatürde yaşamaktadır¹³⁵.

Sonuç

13. yüzyılda Avrupalılar, geleneksel olarak Müslümanlara karşı duydukları güçlü düşmanlığın sonucunda, çok kudretli gördükleri Moğollarla ittifak teşebbüslerinin verimli sonuçlar doğurabileceğini düşünmüş olsalar da bunun kendilerine, Moğol kağanlarına siyasal bir bağlılığa mal olacağını hesaba katmamışlardı. Müslümanlara karşı geleneksel düşmanlık, papaların Moğollarla ittifak kurma, hatta onları Hristiyanlık dinine davet etme girişimlerinde ayrı bir rol oynamıştır. Fakat Karakurum'da oturan Moğol kağanları da din konusu üzerinde kendilerine mahsus bazı görüşlere sahiptiler, dolayısıyla bu güçlü dini ve geleneksel bağlılık, Avrupalıların girişimlerini doğrudan etkilediğine tanık oluyoruz. Bunun somut örnekleri Carpini ve Rubruk'un seyahatlerinin sonucudur. Fransisken ruhlu bu seyyahların siyasal amaçları gerçekleşmiş olsun veya olmasın, bilim dünyasına bıraktıkları ve tarihçilere çok cazip gelen eserleri, sosyo-kültürel, etnik ve coğrafi anlamda oldukça önemlidir. Bu seyahatnâmelerde yazım olarak politik bir dürtüyle hareket edilmesinin pek çok örnekleri vardır, ama seyahatnâmeler son zamanlarda tarihsel analiz ve tartışmalarda önemli kaynaklar haline gelmiştir. Seyahatnâmeler güçlü tarihsel ve etnolojik bilgiler içerdikleri için bu durum şaşırtıcı değildir. Seyyahların betimledikleri o günün Karadeniz Kuzeyi ve Kafkasya dünyasıyla günümüze kadar değişen ve dönüşen Karadeniz kuzeyi ve Kafkasya dünyasını izlemek etkileyici olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, TTK, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- ALPARGU, M., "Güvenlik Boyutunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Şubat 2004, S. 3.
- AVŞAR, B. Z., "Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Temmuz-Ağustos 1997, S. 16.
- AYAN, E., "Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri", *Türk Kültürü*, Ekim 2001, S. 462. AYAN, E., "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2009, Vol. 11, S. 2.

¹³⁵ Togan, a. g. m., s. 597.

- BAYRAMKULOV, A., "Alanların Dilleri hakkında Tarihi Belgeler", <http://www.kamatur.org/makaleler/tarih/60-alanlarin-dlerhakkinda-tar-belgeler>.
- BARTHOLD, W., "Derbend", *İA (MEB)*, III, İstanbul 1988.
- BARTHOLD, W., "Sugdak", *İA (MEB)*, XI, İstanbul 1988.
- BATTON, Wilhelm Von Rubruk, *Ein Weltreisender Aus Dem Franziskanerorden Und Seine Sendung In Das Land Der Tataren*, Münster 1921.
- BEAZLEY, C. R., *The Text And Versions Of John Plano Carpini And William De Rubruquis*, London 1903 (Hakluyt Society).
- BOZKURT, M. F., "Altay Dil Ailesi ve Japoncanın Türkçe İle Akıbalığı Sorunu", http://turkoloji.cu.edu.tr/SKI%20TURK%20DILI/mehmet_fuat_bozkurt_akıbalik_japonca.pdf
- BROCK, P., "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *English Historical Review*, Temmuz 1956), C. 71.
- BROSSET, F., *Gürcistan Tarihi*, Yayına Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003.
- CHAVANNES, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- ÇELİKPALA, M., "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", *Kafkasya Dergisi*, Mart 2006, S. 1.
- ÇOĞ, M., "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Spring 2007, Vol. 2, S. 2.
- DARKOT, B., "Sinop", *İ (MEB)*, X, İstanbul 1988.
- GOLDEN, P. B., *Hazar Çalışmaları*, Çev. E. Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GOLDEN, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, KaraM Yayınları, Çorum 2006.
- GROUSSET, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları, Çev. Sösi Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- GROUSSET, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sösi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Reşat Uzman, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.
- GUMİLEV, L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GÜL, M., "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi*

- Uluslar arası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002.
- "Hazarlar ve Karaylar", <http://www.efrasyap.com/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=441>.
- HOWORTH, H. H., *History of the Mongols*, II, London 1880, s. 36-92.
- <http://www.hackhell.com/serbest-kursu/540911-sahte-musluman-ummetci-devsirmeler.html>.
- Hududu'l-Âlem*, Çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- İBN FAZLAN, Seyahatnâme, Bedir Yayınevi, Çev. R. Şeşen, İstanbul 1995.
- İBN HURDADBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İBN RUSTEH, *El-a'lakü'n-neffse*, Neşr. M. J. De Gooje, Leyden 1892.
- İBN-İ BİBİ, *el-Evâmîrü'l-'alâiye fi'l-Umuri'l-'alâiye (Selçuk-Nâme)*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996.
- İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil fi't-Tarih*, IX, Türkçe terc. A. Özaydın, İstanbul 1987.
- İSTAHİRÎ, *Mesâlikü'l-memâlik*, Neşr. De Goeje, Leyden 1927.
- JOHANN DE PLANO CARPİNİ, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, Çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000.
- JOHANSON, L., *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, Çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Ankara 2002.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1988.
- KAFLI, K., *Şimali Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.
- KALAFAT, Y., "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-II.Cilt*, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=90>.
- KALANKATLI MOSES, *Alban Tarihi*, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge yayınları, İstanbul 2006.
- KAPLAN, Z., *Mircea Eliade'ın Eserlerinde Toprak Ana, Kadın ve Doğurganlık*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Adana 2006.
- KIRAKOS GANJAKETSİ, *History of the Armenians*, Trans. R. Bedrosian, New York 1986.
- KOSOK, P., *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1960.
- KÖPRÜLÜ, M. F., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986.
- KURAT, A. N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ankara 1992.

- "Kuzey Kafkasya'da İslâmiyet", <http://www.gizlitarıh.com/index.php?e=228>.
- KUZEYEV, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge yayınları, İstanbul 2005.
- LEWIS, B., *Haşişiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- LORENZ VON MOSHEİM, *Historia Tartarorum Ecclesiastica*, Helmstad 1741.
- MARKO POLO, *Seyahatname*, Haz. Filiz Dokuman, I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz).
- MEHMETOV, İ., *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- MES'ÛDÎ, *Mürûcu'z-zeheb*, I, Farsça terc. Ebû'l Kâsım Pâyende, Tahran 1374 hş.
- MES'ÛDÎ, *Mürûcu'z-zeheb*, II, Neşr. Barbier de Meynard, Paris 1861-1874.
- MİNORSKY, V., *Hududu'l-Âlem*, Çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2008.
- MİRHOND, *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358.
- MİRZA BALA, *İA (MEB)*, III, İstanbul 1988.
- ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, TTK, Ankara 1986.
- ÖZEY, R., "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", *Harp Akademileri Bülteni*, İstanbul 2001, Yıl 37, S. 199.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmi'ü't-tevârîh*, I, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş.
- ROBERTS, J. M., *Avrupa Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul 1996..
- SALMAN, H., *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1998.
- SCHMİDT, W., *Ursprung der Gottesidee*, Münster 1933.
- SEVİM, A., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 1993.
- SPULER, B., *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308.
- ŞEŞEN, R., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.
- TANERİ, A., "Atatürk ve Harf İnkılâbı", *Ankara Üniversitesinin 50. Kuruluş Yılı Armağanı*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006.
- TANERİ, A., *Celâlî'd-Dîn Harizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- TEMİZKAN, A., "Rusya Ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2006, C. VI.
- TOGAN, A. Z. V., "Arrân", *İA (MEB)*, I, İstanbul 1988.

- TOGAN, N., "Hüen-Çang'a Göre Peygamberin Çağında Ortaasya", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, İstanbul 1964, Sayı 1-2.
- TOGAN, Z. V., *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982.
- TURAN, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001.
- ÜNAL, F., *XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüev*, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.
- WILHELM VON RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- YAKUBOVSKİY, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.
- YANAR, S., *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, IQ Yayınları, İstanbul, 2002.
- YORULMAZ, O., "Moğol İstilasası Sonrası Kanlılar/Kanklılar", *bilig*, Kış/2007, S. 40.
- YÜCEL, M. U., *Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 72 vd.
- ZEKİYEV, M. Z., "Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s19/toker.pdf>